

УДК 61:06-13/736

*Марина Лебединська,
м. Полтава*

МУЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ДОБУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (882-1132)

У статті охарактеризовано музичне виховання дітей на основі візантійського християнського духовного співу в добу Київської Русі. Становлення професійної підготовки півчих у середньовічній державі стало можливим лише завдяки дитячій здатності сприймати на слух та втримувати в пам'яті значні за обсягом музично-поетичні частини християнської літургії. Методи заохочення й покарання учнів і майстрів співу сприяли швидкому поширенню професійного вивчення духовної музики на київських землях.

Ключові слова: *Київська Русь, музичне виховання, духовність, заохочення, покарання, майстер грамоти, підготовка півчих, канон.*

Проблема музичного виховання дітей в Україні має прадавні витоки. Коли ще не було паперу й досконалої нотації, впровад-

ження християнської літургії наприкінці IX ст. на київських землях відбувалося в результаті впливу грецьких учителів, мислителів. Утвердження християнської духовної музики в Київській Русі пов'язане зі становлення шкільної музичної освіти. [2; 3].

Питанню християнізації Київської Русі присвячені праці П. Алеппського, Є. Маланюка, В. Преображенського, Ф. Прокоповича, А. Спаського. Важливе значення в названих працях посідає музичне виховання дітей у Київській Русі [1; 4; 5; 7; 8]. Зважаючи на те, що на сучасному етапі недостатньо праць, які б висвітлювали проблеми музичного виховання в Київській середньовічній державі, ставимо за *мету* проаналізувати особливості музичного розвитку дітей дошкільного та шкільного віку, методи виховання, що використовували перші «майстри грамоти».

До офіційної дати хрещення Русі християнство набуло поширення у південно-східних слов'янських землях. У 860 р. князь Аскольд робить спробу запровадити християнство в Києві – тут створюється Київська митрополія. У свою чергу константинопольський патріарх Фотій присилає до Києва архієпископа Михайла Сиріна та шістьох єпископів. Швидкими темпами починають будуватися церкви. Але київське боярство запрошує до себе на володарювання новгородського князя Олега, нормана за походженням, тому більше, ніж на сто років, утвердження християнства стримується.

Ми маємо підстави стверджувати, що 988 р. – рік офіційного прийняття Київською державою християнства – був закінченням процесу християнізації держави. Відомим є факт, що, за незначними винятками на периферії держави (наприклад, у Новгороді, на Півночі та північному Сході), центр Київської держави прийняв християнство без особливих перешкод [1, с. 17].

Релігійно-церковна залежність Києва від Константинополя була рівнозначна політичній. Інтронізація в Києві візантійського архієпископа розглядалася у Візантії як збільшення імперії Ромеїв ще на одну провінцію (єпархію) [8, с. 575]. Тому згодом зусилля видатних київських князів ставлять за мету порушити такий стан «духовного протекторату» Візантії та посадити в Києві власного єпископа. Це сталося за володарювання Ярослава Мудрого, часи правління якого можна назвати zenітом Київської держави середньовічної доби. Досить лише перелічити, що було

зроблено в ці часи: будівництво Софії, шкільництво, перші бібліотеки, «Руська правда», династичні зв'язки, опанування галицьких окраїн, успішна боротьба проти Степу. Першим єпископом-киянином став Іларіон, один із засновників старокиївської писемності («Слово про закон і благодать»).

Необхідно зазначити, що вплив візантійської культури, як церковно-філософської, так і літературної, відбувався через Болгарію (Охриду), що мало наслідком сприйняття староболгарських культурних здобутків «золотого віку» царя Симеона. Не можна також забувати про вплив на Київську державу культури католицького Заходу до 1054 р. Розподіл стався через три роки після прийняття Іларіоном духовного престолу в часи, коли Київ мав певну самостійність від офіційної Візантії [1, с. 47]. До Києва приїждять не лише окремі представники Римської церкви, а й папські легати. Зв'язки з латинським Заходом зміцнювалися шляхом династичних шлюбів та встановлення дипломатичних відносин.

Перші митрополити до Києва надсилалися з Константинополя. Постає питання: як могла ствердитися та прижитися на Русі, у колишній язичницькій державі, незвична християнська візантійська (грецька) літургія? На першому етапі її могли засвоїти лише діти, тому при церквах і монастирях починають відкриватися перші школи, що готували професійних півчих. Для того, щоб навчитися розбиратися в крюковому записі, необхідно було навчитися читати, рахувати та писати. Тому читання, рахунок, письмо, спів були головними предметами в тогочасній школі.

Візантійська літургія була дуже складною. До Русі доходить і починає тут розвиватися канон – музично-поетична композиція, що виконувалася під час ранкової служби. Канон мав дев'ять розділів, вони називалися одами. Кожна ода була поетичним переказом однієї з дев'яти біблейських пісень, а кожна пісня складалася з чотирьох, а то й більше строф. Строфи називалися ірмосами. Важко було всі мелодії тримати в пам'яті, тому кияни користувалися крюковим (знаменним) безлінійним записом. Звідси отримав назву й перший розспів у Київській Русі – знаменний. Він являв собою монодію (тобто, всі співали в унісон) і розвивався в межах осмогласся. Знаменний розспів відображав загальні риси середньовічного художнього мислення. Для нього характерні короткі молитви в межах терції чи кварта. Із трьох-чотирьох

наспівів складалася погласиця, найдавніші її зразки були віднайдені С. Волковою в XIX ст. [2, с. 18].

Розспівуючи нотні тексти, майстри співу використовували прийоми, близькі до народної творчості: вимагалася, щоб ритм музики відповідав просодії тексту, тому в цей період з'являється розуміння опорного й неопорного звуку, ці опори могли гнучко змінюватися. Мелодії знаменного розспіву поділялися на самогласи й подібні. Подібні відрізнялися від самогласів більшою оригінальністю мелодичних зворотів і чіткістю конструкції строк, що дозволяло використовувати для співу не розспівані тексти. За два століття виростає діапазон знаменного розспіву – від терції до септими (звукоряд – до дуодецими), лаконічні розспіви переростають у широкі, а мелодика – у кантилену з ритмічними контурами. До перших церковних композиторів можна віднести Іларіона, твори якого пізніше були оброблені в XVI ст. Федором Селянином, Савою Роговим [3, с. 2].

Церква піклувалася про підготовку хористів, які на високому рівні могли виконувати всю музичну частину богослужінь. Кожний день богослужіння мало нові піснеспіви. Якщо музичні номери в літургії виконувалися не в тому порядку, то винуватці мали нести певні покарання. Система заохочень і покарань у школах була досить жорсткою. Єдиним критерієм відбору дітей до школи виступали здібності. До школи приймали дітей різного віку, соціального статусу та однакових за здібностями. Дітей із бідних селянських сімей, що навчалися старанно, вели себе сумлінно, нагороджували, на правду, не самих дітей, а їхні сім'ї. Церква нагороджувала батьків натуральними продуктами харчування, і, таким чином, батьки були зацікавлені в тому, щоб їхні діти мали успіхи в навчанні. Діти, що поводитися невідповідно, отримували до 20 різок за одну провину.

Система заохочень і покарань застосовувалася не лише до учнів, а й викладачів. Так звані «майстри грамоти», які не справлялися зі своїми обов'язками, несли покарання до 40 різок. У чітко вибудованій ієрархічній структурі нижчий за чином мав без розмов і сумнівів виконувати накази й інструкції вищого. «Майстри грамоти» навчали дітей кілька місяців, а потім школярі йшли на службу. Якщо один із учнів не справлявся зі своєю

роботою, то він особисто ніс покарання, а якщо більшість учнів, то таке покарання ніс викладач-чернець [8, с. 579].

При Києво-Печерському монастирі була відкрита перша півча школа на зразок західних шкіл-метриц. Окрім шкіл, які готували півчих при церквах і монастирях і здійснювали професійну підготовку, в 1028 р. в Києві в добу правління Ярослава Мудрого при жіночому монастирі було відкрито перше жіноче училище. Дівчат юного віку навчали читанню, письму, рахунку, шиттю та церковному співу. Дітей простого люду навчали монахи – «майстри грамоти» за невелику плату від батьків. Дітей бояр, купців та іншого заможного люду навчали ченці, майстри «підвищеного типу», які давали змістовні, широкі знання, бо самі ними славилися [4, с. 12].

Після встановлення дипломатичних контактів із Західною Європою налагоджуються культурні зв'язки. У Києві розповсюджуються сім вільних мистецтв (західна система освіти для лицарства): граматики, діалектики, риторика, арифметика, геометрія, астрономія та музика. Остання вважалася найвищою та найскладнішою математичною дисципліною. Проте західна система мало прижилася на території Київської Русі й зовсім зникла в часи монголо-татарського нашествия.

Основою вищої середньовічної науки у слов'ян була грецька мова. Навчальний процес відбувався так: спочатку вчили впізнавати літери, потім поєднувати їх у склади, далі читали й перекладали прозу, а за нею – поезію, лише потім переходили до основ граматики. Знання грецької мови було досить поширеним у Київській Русі, бо її зв'язки з Візантією поступово міцнішали, особливо у торгівлі. Митрополит Климент запевняв, що на середину XII ст. в Києві було від 300 до 400 таких, які не лише знали «альфу», але також і «бету», й у школах усі співали» [1, с. 45]. Тобто знання грецької мови було загальною вимогою, музику і спів опановували професійно. Визначні кияни цієї доби славилися тим, що знали багато мов, зокрема, латинську й німецьку Так, Володимир Мономах пише про свого батька Всеволода, що той хоча ніде й не подорожував, а володів п'ятьма чужими мовами.

Породичавшись із Візантійським імператором, ще в X ст. князь Володимир перейняв у візантійського двору деякі правила придворного етикету – поведінку імператора в урочисті моменти,

вихід князя з символами влади тощо. Відтепер при дворі стали лунати акламації – гімни-славослів'я, що прославляли великого князя так, як прославлялися візантійські імператори. В урочисті дні, дні іменин, дні ангела князя, або в дні великих звершень при дворі звучали поліхронії («Многая літа») – побажання великому князю довгих років життя. При дворі виконувалися євфемії – святкові частини літургії на Пасху та на Різдво. Найчастіше їх виконували дитячі хори [5, с. 111].

Доба середньовічної Київської держави не була історично тривалою. Визначена норманським мечем, Святославова імперія двох морів, маючи майже однорідну етнічну спільноту, пізніше об'єднану релігією та церквою, не мала ніколи постійної державної доктрини, виразних політичних форм. Початковий централізм, внесений норманами, згодом починає небезпечно вагатися між сеньйоратом, що мав на меті цілісність Київської Русі, та вотчиною. Їхня суміш була фатальною, мала зруйнувати Київську державу із середини [4, с. 13].

Система сеньйорату, як її розуміли у Києві впродовж XI – XIII ст., полягала у тому, що: володарі всіх Києво-руських князівств були між собою рівні; князь, що сидів на «золотім столі» в Києві, був поміж ними старший. Згідно з цією системою київський князь був «*primus inter pares*», як католицький архієпископ поміж єпископами. Він не мав конституційно визначеної виконавчої влади по відношенню до тих князів, що не визнавали його сеньйорату і, сидячи у своїх вотчинах, посягали на «сеньйорат» [4, с. 14].

За такої невизначеності центральної влади цілісність Київської держави була фактично змінною величиною, пов'язаною з авторитетом київського князя: коли це були такі державні діячі, як Володимир, Ярослав чи Мономах, тоді цілісність ставала на якийсь час дійсним фактом. Та після їхньої смерті відразу спалахувала братовбивча боротьба за київський престол, що перетворювала землі держави на арену внутрішньої війни.

Примарна перспектива розпаду держави чим далі, тим виразніше, наближалася до своєї реалізації з її центром недоформованої імперії. Маємо всі підстави стверджувати, що монгольська навала, значення якої не варто недооцінювати, була лише

трагічним наслідком внутрішньої хвороби, що підточувала Київську державу від початку її єдності.

Отже, у XIII ст. Київ припинив існування як політичний центр, однак київська культура, духовний спів і музичне виховання розвивалися. Проаналізувавши особливості музичного розвитку дітей дошкільного та шкільного віку, особливості канонічних богослужінь (канонічна побудова твору тощо) і методи виховання (заохочення й покарання), що використовували перші «майстри грамоти», можна зробити висновок, що початки професійної музичної освіти в Україні були закладені в киеворуський період. У контексті культуротворчих процесів у сучасній Україні досвід минулого допоможе прослідкувати витoki музичного виховання, чинники українського професійного хорового мистецтва.

Список використаної літератури

1. Алеппский П. Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским (по рукописи Моск. Гл. Архива М-ва Иностранных Дел) / Павел Алеппский ; [пер. с арабского Муркоса Г.] : в 2 вып. – М. : Политиздат, 1989. – Вып. 2. От Днестра до Москвы. – М. : Политиздат, 1989. – 202 с.
2. Волкова С. С. Заметки о собирании древних рукописей / С. С. Волкова. – РГАЛИ. – Ф. 723. – Ед. хр. 37. – 45 л. б.д.
3. Волкова С. С. Научная деятельность С. В. Смоленского по певческой палеологии. Статья (черновик) / С. С. Волкова. – РГАЛИ. – Ф. 723. – Ед. хр. 96. – 3 л.
4. Маланюк Є. Ф. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – К. : Обереги, 1992. – 80 с.
5. Преображенский В. Х. Восточные и западные школы во времена Карла Великого / Василий Хрисанович Преображенский. – СПб. : Типография С.-Петербургской Православной духовной семинарии, 1902. – 244 с.
6. Про українську вертепну драму та явище вертепного действа // Перлини духовності: твори укр. світової л-ри від часів Київ. Русі до XVIII ст. : [навч. посіб.] : в 2-х кн. / [упоряд., передм. і комент. В. О. Шевчука]. – К. : Грамота, 2003. – Кн. 2. – 2003. – С. 418-432.
7. Прокопович Ф. Владимир / Феофан Прокопович // Перлини духовності: твори укр. світової л-ри від часів Київ. Русі до XVIII ст. : [навч. посіб.] : в 2-х кн. / [упоряд., пердм. і комент. В. В. Різуна]. — К. : Грамота, 2003. – Кн. 1. – 2003. – С. 510-531.
8. Спасский А. А. О новом издании творений св. Афанасия Александрийского в русском переводе / А. А. Спасский // Богословский Вестник, издаваемый Московской Духовной Академией. – Сергиев Посад : Свято-Троицкая Сергиева Лавра: собственная типография, 1901.– Т. III. – Ноябрь. – С. 567-581.

Марина Лебединская

МУЗЫКАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ В ЭПОХУ КИЕВСКОЙ РУСИ (882-1132)

Материалы статьи знакомят с музыкальным воспитанием детей на основах византийского христианского пения в эпоху Киевской Руси. Становление профессиональной подготовки певчих в средневековом государстве стало возможным благодаря детской способности воспринимать на слух и удерживать в памяти большие части христианской литургии. Ряд методов поощрения и наказания учеников и «мастеров пения» способствовали распространению профессионального изучения духовной музыки на киевских землях.

Ключевые слова: Киевская Русь, музыкальное воспитание, духовность, поощрение, наказание, мастер грамоты, подготовка певчих, канон.

Marina Lebedynska

MUSICAL EDUCATION OF CHILDREN IN THE ERA OF KIEVAN RUS (882-1132)

The article acquaints with the musical education of children based on Byzantine Christian spiritual singing in the era of Kievan Rus. Formation of training singers in medieval state was possible only through the children's ability to perceive by the ear and keep the memory of great music and poetry of the Christian liturgy. A number of methods of «encouraging» and «punishment» students and «singing masters» contributed to the rapid spread of professional study of Sacred Music in Kiev lands.

The reward and punishment system concerned not only students, but also teachers. The so-called «masters of conduct», that could not cope with its mission, carrying sentences of up to 40 rods. In a clear hierarchical structure is built below had no way of talking and doubt follow orders and instructions of higher. "Masters of conduct" taught children for a few months and then released them to the service. If some of the students could not cope with his mission, he personally carried sentence, and if the majority of students, such punishment nose teacher-monk.

Thus, in the thirteenth century Kiev ceased to exist as a political center, and culture Kiev, Kiev mentality remarkable spiritual singing and musical education continued to live. After analyzing the features musical development of preschool and school age (musical abilities, monuments and obedience Five) factors in modeling music during worship canon (canonical construction work, its dependence on holiday and day of the week) and methods of education (encouragement and punishment) that used the first «master literacy», we can conclude that the initial professional music education in Ukraine was laid. In the context of culture-processes in modern Ukraine past experience will help to understand the origins of musical education, professional reasons Ukrainian singing and deeply rooted Christian music parenting small children.

Key words: Kievan Rus, music education, spirituality, motivation, punishment, master literacy, training singers, canon.

Одержано 28.01.2015 р.